

Metody paleolitického výzkumu

Ondřej Mlejnek

Brno, 9. března 2017

Fáze archeologického výzkumu

- 1.) Prospekce
- 2.) Exkavace
- 3.) Zpracování

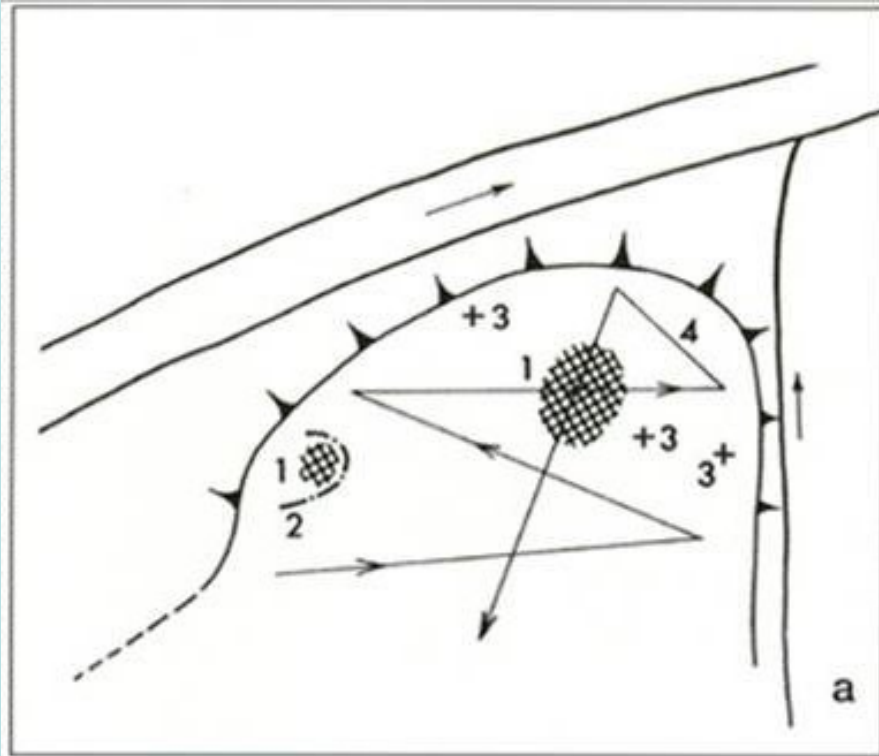
Prospekční metody

- Povrchový sběr
- Užití pedologické tyče
- Sondáže
- Archeologický dohled u stavebních prací
- Studium sprašových profilů

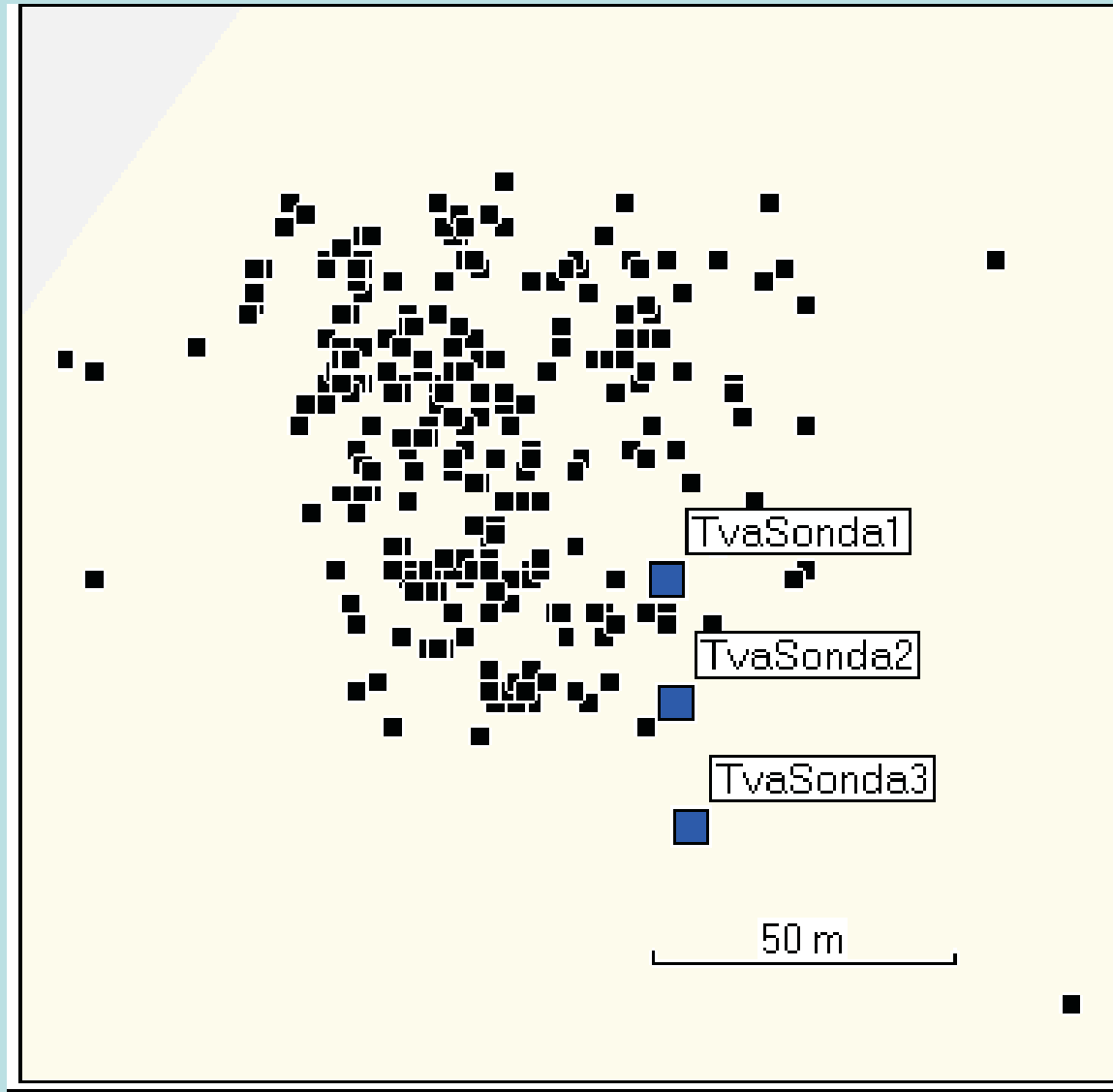
Povrchový sběr

- - základní metoda paleolitické prospekce
- - omezen jen na přístupné plochy (zoraná pole)
- - existuje metodologie sběrů (M. Kuna, D. Kolbinger)
- - využití závěru krajinné archeologie (M. Gojda)
- - sídelní archeologie (Svoboda, Škrdla, Mlejnek)
- - definování krajinných typů (Svoboda, A-D)
- - využití moderních GIS (Surfer, Grass, QGIS, Google Earth, MapSource...)
- - vytváření predikčních modelů
- - objevování nových lokalit na tomto základě

Povrchové sběry

Povrchový sběr

Sondáže

- - vrty pedologickou sondážní tyčí
- - sondy rýčem
- - sondy pomocí těžké techniky

- jedná se o destruktivní výzkum – jen oprávněné organizace v odůvodněných případech

LC02

LC01

LC03

Palava

Sondáž těžkou technikou

Archeologický dohled

- běžně u postpaleolitu
- u paleolitu vzácně
- spíše u známých lokalit
- obvykle dohled jen po hranici spraše
- perspektivní do budoucna
- viz památková péče, metodika ve vývoji

Studium sprašových profilů

- souvisí s archeologickým dohledem
- studium stratigrafie
- hl. cihelny a pískovny
- Dolní Věstonice (Kalendář věků), Červený kopec, Dědice atd.

Exkavace

Před výzkumem

- - před započítím výzkumu zajistit technické zajištění (souhlas nájemce, souhlas majitele pozemku, voda na plavení sedimentu, ubytování brigádníků, transport, pitná voda, jídlo, WC, nástroje – lopaty, rýče, kbelíky, síta, špachtle, štětce, technika – totální stanice, počítač, tiskárna, fotoaparát, připravené formuláře nebo čárové kódy, jiné vybavení – sáčky, papíry, samolepky, fixy, HCl ...)
- - finanční zajištění výzkumu (grant, investor, finanční prostředky instituce, sponzoři)
- - připravit metodologii výzkumu (viz Dibble, Marean, McPherron)

Zázemí výzkumu

Zázemí výzkumu

Metodika výzkumu

- Skrývka ornice rýči a lopatami
- Výzkum v sektorech 0,5 x 0,5 m, vrstvy špachtlovány po cca 4 cm (asi 1 kbelík – 10 l)
- Zaměřování všech kbelíků, větších artefaktů (nad 2 cm), kousků barviva, kostí a uhlíků pomocí totální stanice, čepele zaměřovány dvěma body
- Systém náhodně vybírá kbelíky, ze kterých se odebírá sediment na vzorky
- Zaměření stratigrafických hranic pomocí totální stanice
- Odebírání vzorků na datování a na přírodovědné analýzy (viz později)

Metodika výzkumu

- Ke každému zaměřenému předmětu byl přidělen štítek s čárovým kódem a náhodnou kombinací 5 písmen (vygeneroval počítač) – viz www.oldstoneage.com
- V čárovém kódu zakódovány všechny potřebné informace (druh předmětu, geologická a kulturní vrstva, 3D zaměření, datum)
- Fotografická dokumentace výzkumu, koncentrací nálezů a průběhu vrstev
- Všechny kbelíky prosívány na sucho a následně plaveny na sítích 3x3 mm pro EUP. 2x2 mm pro MUP a LUP
- Preparace vrstev pomocí špachtlí, nožů a štětců
- Zvláštní pravidla pro výzkum v jeskyni

Metodika výzkumu

- V případě absence totální stanice lze použít i nivelační přístroj a souřadnice na osách x a y měřit metrem od jednoho zaměřeného bodu.
- Podobně lze při absenci nivelačního přístroje odečítat s pomocí olovničky, provázku a metru i relativní výšku.
- Při absenci čtečky čárových kódů lze použít formulářovou metodu. V případě, kdy jsme všechny formuláře vyplňovali podvojně, bylo méně chyb než při použití metody čárových kódů.
- Je nutné předem připravit formuláře pro každý typ nálezů a odebíraných vzorků.

Lišen Podoli 2010

M12-61

Square-ID: M11-29

Lišen-Podoli

(August 2010)

Lithic:

- Analyzed Scanned Burnt (do NOT scan)
 Not washed in HCl In Refit _____

Raw Material:

- SS KL SS/KL Spongolite
 Radiolarite Other _____

Request Illustration

Želeč 2012 SONDA 12a
0 10

střední vrstva
mezivrstva
spodní vrstva

The image shows a soil profile with a vertical measuring scale on the right side. The soil is light brown and shows distinct horizontal layering. The top layer is labeled 'střední vrstva' (middle layer), the middle layer is labeled 'mezivrstva' (intermediate layer), and the bottom layer is labeled 'spodní vrstva' (bottom layer). The soil is moist and has some small rocks embedded in it. In the background, there are green plants and blue barrels.

30cm

20cm

10cm

0cm

Vrstva B
spraš

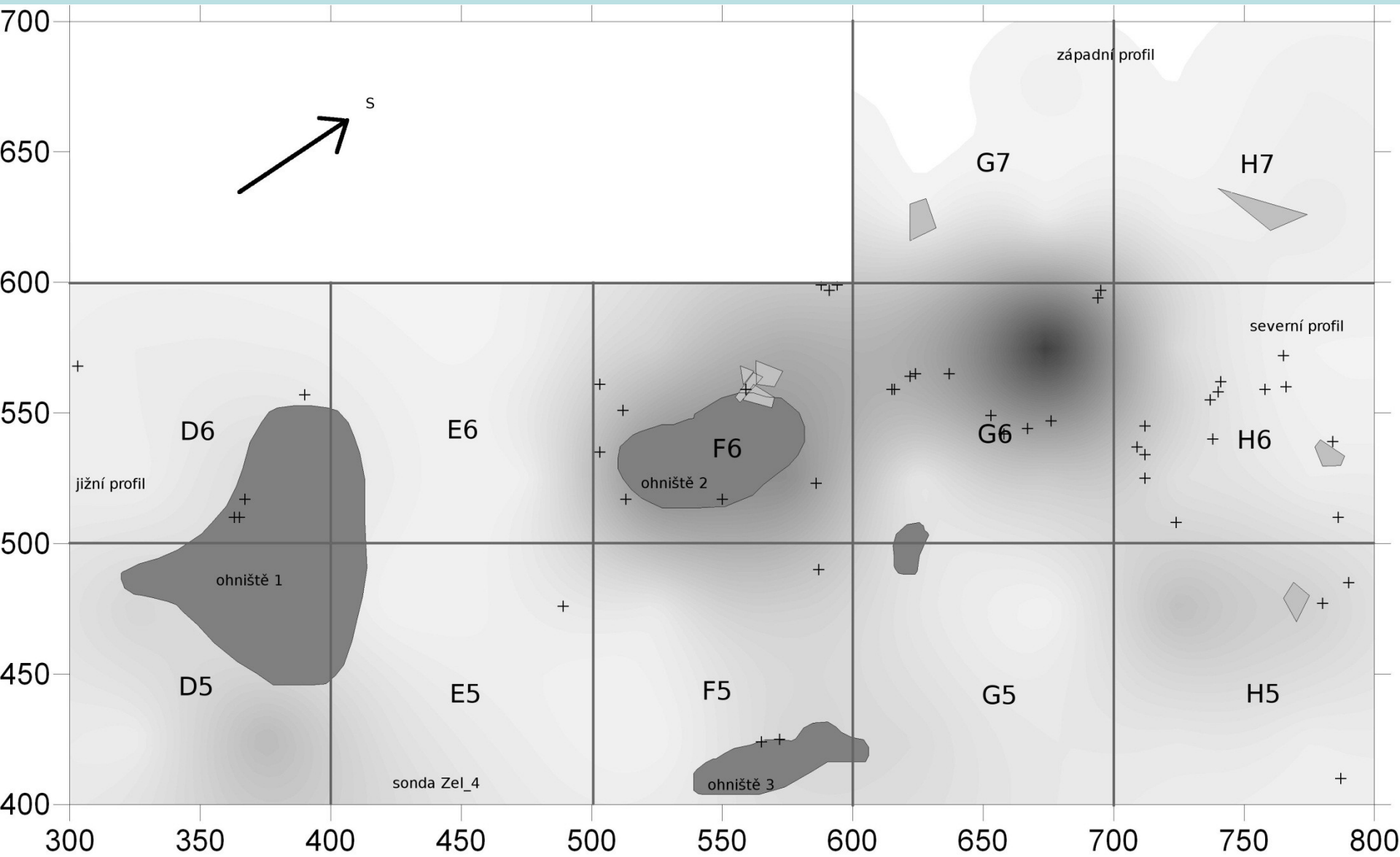
Vrstva C
tmavě hnědá půda

Vrstva D
okrová půda

Vrstva E
miocénní písek

Zpracování výzkumu

- - analýza štípané industrie (suroviny- A. Přichystal, technologie – P. Škrdla, typologie – M. Oliva, traseologie – S. Krásná, A. Dušková)
- - prostorové analýzy (horizontální a vertikální distribuce, skládačky – *refits*)
- - laboratorní přírodovědné analýzy – určení kostí zvířat, případně lidí (paleoantropologie), zooarcheologie (M. Rašková, G. Dreslerová). mikrofauna, malakofauna, paleobotanika, palynologie, mikromorfologie, datování

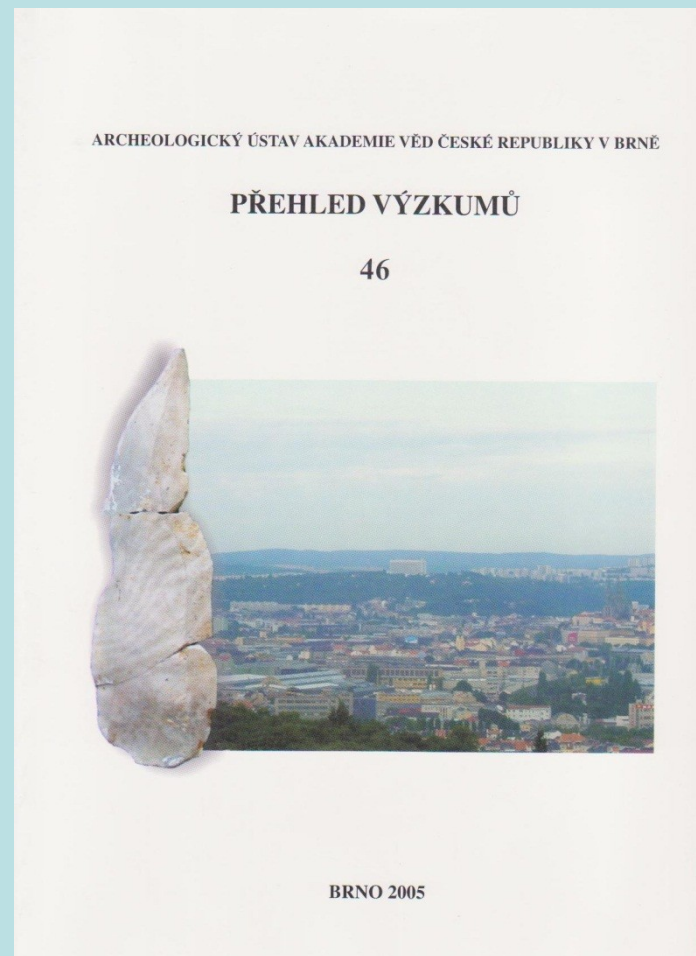
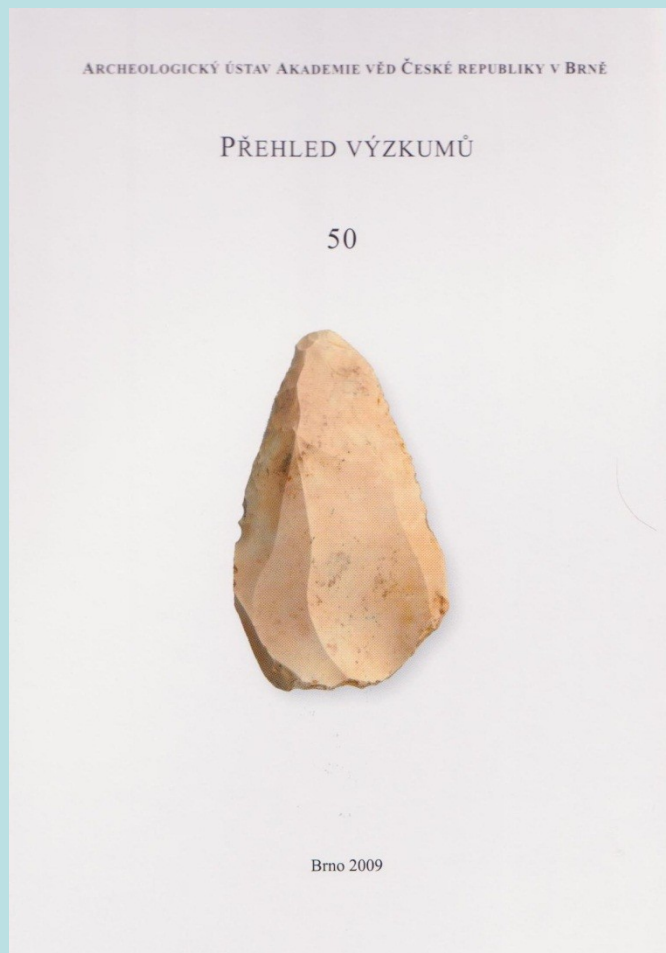

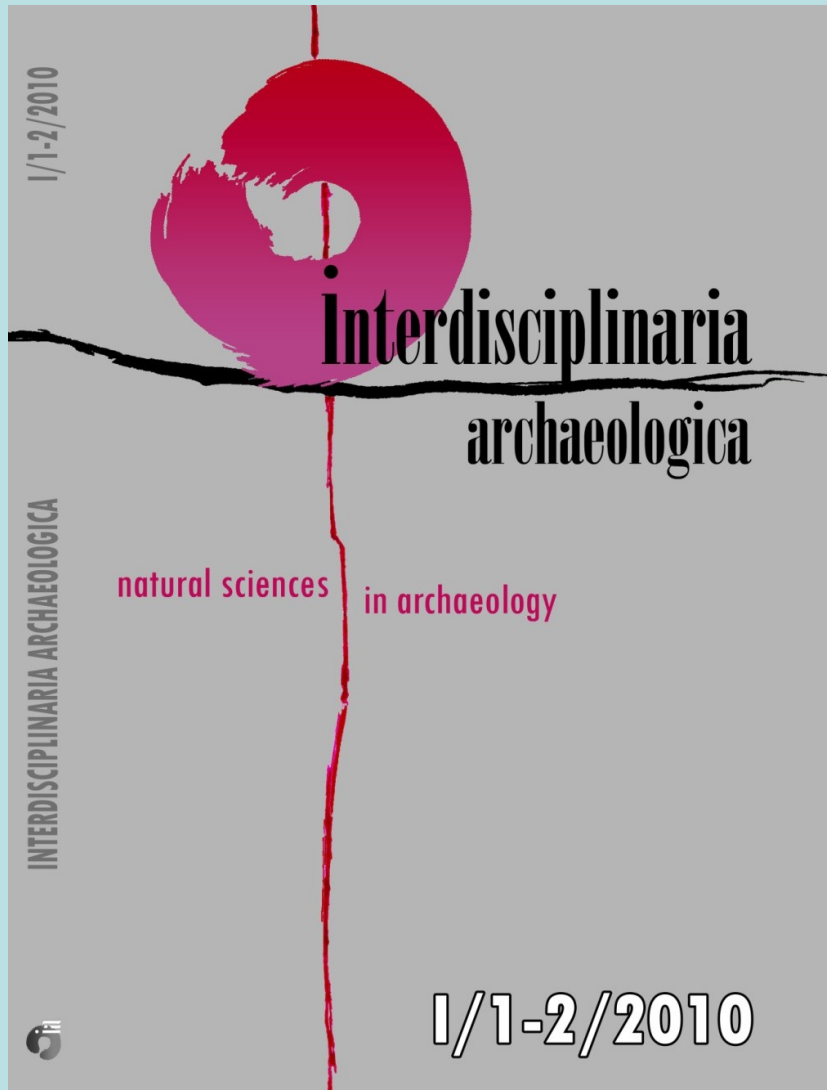
Publikace výsledků

- nálezová zpráva (uloženo na AÚ AV ČR)
- předběžná stručná zpráva o výzkumu (Přehled výzkumů)
- článek o předběžném zpracování části výzkumu (odborná periodika – AMM, PV, AR, PA, Anthropologie, IANSA)
- souhrnné zpracování výzkumu – studie v odborném periodiku (JAS, JHE, PNAS, Nature, Science), příp. monografie

Publikace výsledků

Publikace výsledků

Volume 1 • Issue 1-2/2010 • Pages 1-10

 INTERDISCIPLINARIA ARCHAEOLOGICA
NATURAL SCIENCES IN ARCHAEOLOGY

homepage: <http://www.iamua.eu>

Comprehensive Site Chronology and Ancient Mitochondrial DNA Analysis from Verteba Cave - a Trypillian Culture Site of Neolithic Ukraine

Alexey G. Nikitin^a, Mykola P. Sokhatsky^b, Mykola M. Kovaliukh^c, Mykhailo Y. Videiko^d

^aBiology Department, Grand Valley State University, Allendale, MI 49401, USA
^bBorschiv Regional Museum, Ministry of Culture and Arts of Ukraine, Shevchenka St. 9, Borschiv, Ukraine
^cInstitute of Environmental Radiogeochimistry, National Academy of Sciences of Ukraine, Palladin Av. 34a, Kyiv, Ukraine
^dInstitute of Archeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Geroviv Stalingrada St. 12, Kyiv, Ukraine

ARTICLE INFO

Article history:
Received 23 November 2010
Accepted 20 January 2011

Keywords:
Trypillian culture complex (TC)
Neolithic
Ukraine
radiocarbon dating
mitochondrial DNA (mtDNA)

ABSTRACT

This manuscript presents a study of a ritual site of the Trypillian culture complex (TC) in western Ukraine where material artefacts are found side-by-side with human and animal remains. The organic content in pottery sherds made it possible to carbon date the ceramics found with bone remains, thus allowing a reference point for carbon dating bone collagen. This allowed us to develop a comprehensive chronology of the usage of the cave. Mitochondrial DNA (mtDNA) extracted from human remains shed additional light on the history of the site's occupation by early agrarians on the territory of Ukraine.

1. Introduction

Farming in Europe spread from western Anatolia after 7000 BC (Bellwood 2005). The European Neolithic initially developed in Greece, from where it expanded northward into the Balkans, and westward along the Mediterranean coast (Bellwood 2005). After 6000 BC Neolithic cultures of the Danube basin, such as Starčevo-Körös-Kris and the Linear Pottery culture (Linearbandkeramik or LBK) began to appear east of the Carpathian Mountains (Kotova 2003). On the foundations laid by these and other Neolithic groups a new archaeological culture began to form in the pre-Carpathian region around 5400 BC. This culture became known as Precucuteni, and later as Cucuteni in Romania and Moldova, and Trypillia A (formally spelled "Trypolie" or "Tripolye") followed by Trypillia B and C, in Ukraine.

The Trypillian cultural complex (TC) existed from 5400 to 2700 BC on a vast area extending from the Carpathian piedmont, east to the Dnipro River, and south to the shores of the Black Sea (Videiko 2004). As an archaeological culture TC was discovered in 1896 by V. Khvoika near the village

Trypillia, Ukraine (Khvoika 1901). TC is characterised by advanced agriculture, developed metallurgy, pottery-making, sophisticated architecture and social organisation, including the first proto-cities on European soil (Videiko 2004). TC occupies a prominent place in Eastern European archaeology but still remains largely unknown to the Western science.

The new TC chronology identifies the following brackets for each TC phase: AII-III-3 from 5400-4300 BC, BI from 4300-4100 BC, BII from 4100-3600 BC, CI from 3600-3200 BC, and CII from 3400-2750 BC (Videiko 2004). More than 40 local archaeological groups are recognized within the TC complex, with region- and group-specific variations in the styles of pottery and plastics, in many cases influenced by contemporaneous neighbouring cultures (Videiko 2004).

At the material culture level TC is known for a variety of painted pottery as well as anthropomorphic and zoomorphic clay figurines (Childe 1923, Kandyba 1937, Zbenovich 1996, Videiko 2004). While the material culture of TC has been well studied and documented, human remains are scarce. In fact, they are virtually non-existent until the CII phase, when burials of TC begin to appear on a regular basis (Dergatschov 1991, Dergatschov, Manzura 1991). This creates a gap in our understanding of the biological origins of TC and in their cultural traditions, such as rituals for the dead.

^cCorresponding author. E-mail: nikitin@gvu.edu

1

Přírodovědné metody v pleistocénní archeologii

- **Datovací metody** (archeologické, geologické, fyzikálně-chemické, chemické)
- **Paleobotanika** (palynologie, analýza makrozbytků, antrakologie, analýza fytolitů)
- **Paleontologie** (makrofauna, mikrofauna, malakozoologie, studování sezonality, analýza stopových prvků v kostech)
- **Antropologie** (fyzická, kulturní, etnologie)
- **Geologie** (mikromorfologie, chemické analýzy půdy, stratigrafické metody)

Datovací metody

- **Archeologické** (typologie, technologie)
- **Geologické** (stratigrafie, terasové systémy, paleontologie, paleobotanika, teplotní křivky, varvy, paleomagnetika)
- **Fyzikálně-chemické** (radiometrické, na základě poškození zářením, na základě poměru izotopů kyslíku)
- **Chemické** (racemizace, obsah prvků v kostech, hydratace obsidiánu)

Stratigrafie

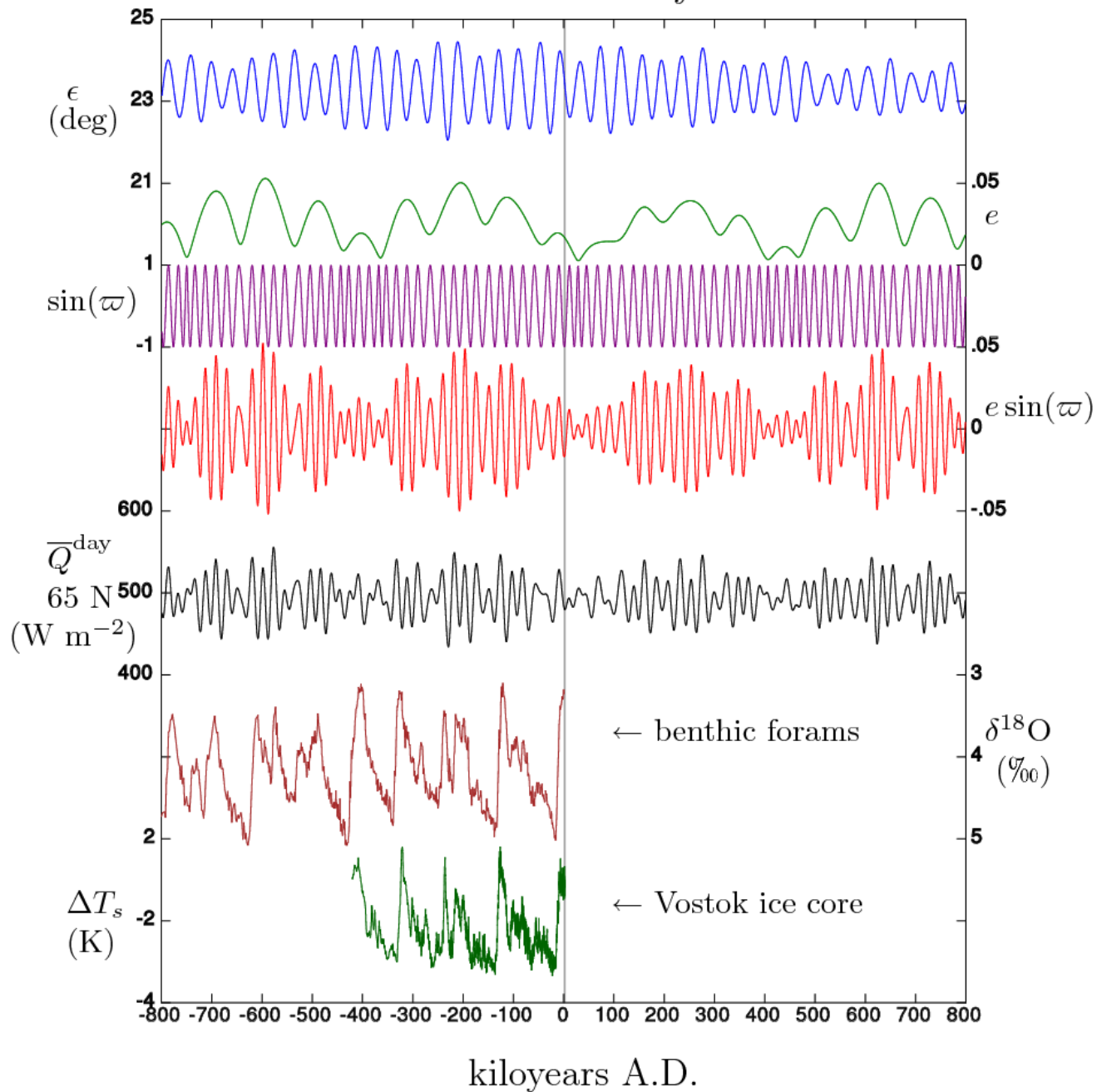
- 1699 Niels Stensen – zákon o ukládání
- Studium vrstev - čím níže, tím starší a naopak – stratigrafické systémy na základě sprašových profilů
- Pokusy o korelaci sprašových profilů (systém pedokomplexů)
- Paleopedologie a mikromorfologie – studium fosilních půd
- Systémy říčních teras – čím vyšší, tím starší
- Systémy mořských teras (eustatické kolísání hladiny)
- Varvy – vrstvičky v jezerních sedimentech, podobně solná chronologie

Teplotní křivky

- Teplotní křivky sestavené podle množství slunečního svitu
- **Milankovičova teplotní křivka (1920)** – astronomicky vypočítaná křivka klimatických cyklů
- **Woerkomova teplotní křivka (1953)** – zdokonalení astronomických výpočtů
- **Emilianiho teplotní křivka (1966)** – teplotní křivka sestavená na základě sedimentů z Karibského moře podle poměru izotopů kyslíku u dírkočů

Milankovitch Cycles

Paleomagnetika

- Přepólování magnetických pólů před 780 tisíci lety (Brunhes x Matuyama), kratší epizody přepólování i jindy (Jaramillo, Olduvay)
- Drobné odchylky magnetických pólu v čase je možné studovat v sedimentech na orientaci hematitových a magnetitových částic (paleomagnetické datování)

Radiometrické datování – ^{14}C & AMS

AMS - Accelerator mass spectrometry – měří se poměr ^{14}C a ^{12}C a stanovuje se stáří v radiokarbonových letech (BP), tj. vztažené k roku 1950 AD (nebo 2000 AD)

Poločas rozpadu izotopu ^{14}C je 5730 let, závisí ale na obsahu plynů v atmosféře, variacích geomagnetického pole atd., proto se kalibruje (vrtná jádra z ledovců, hlubokomořských a jezerních sedimentů)

Vzorky – uhlíky po spáleném dřevu, dřevo, spálené kosti, kostní kolagen, tj. jakékoli zdroje uhlíku

Odběr vzorků – zamezit kontaminaci recentním uhlíkem, odběr pomocí čistého nástroje, do alobalu, vysušit

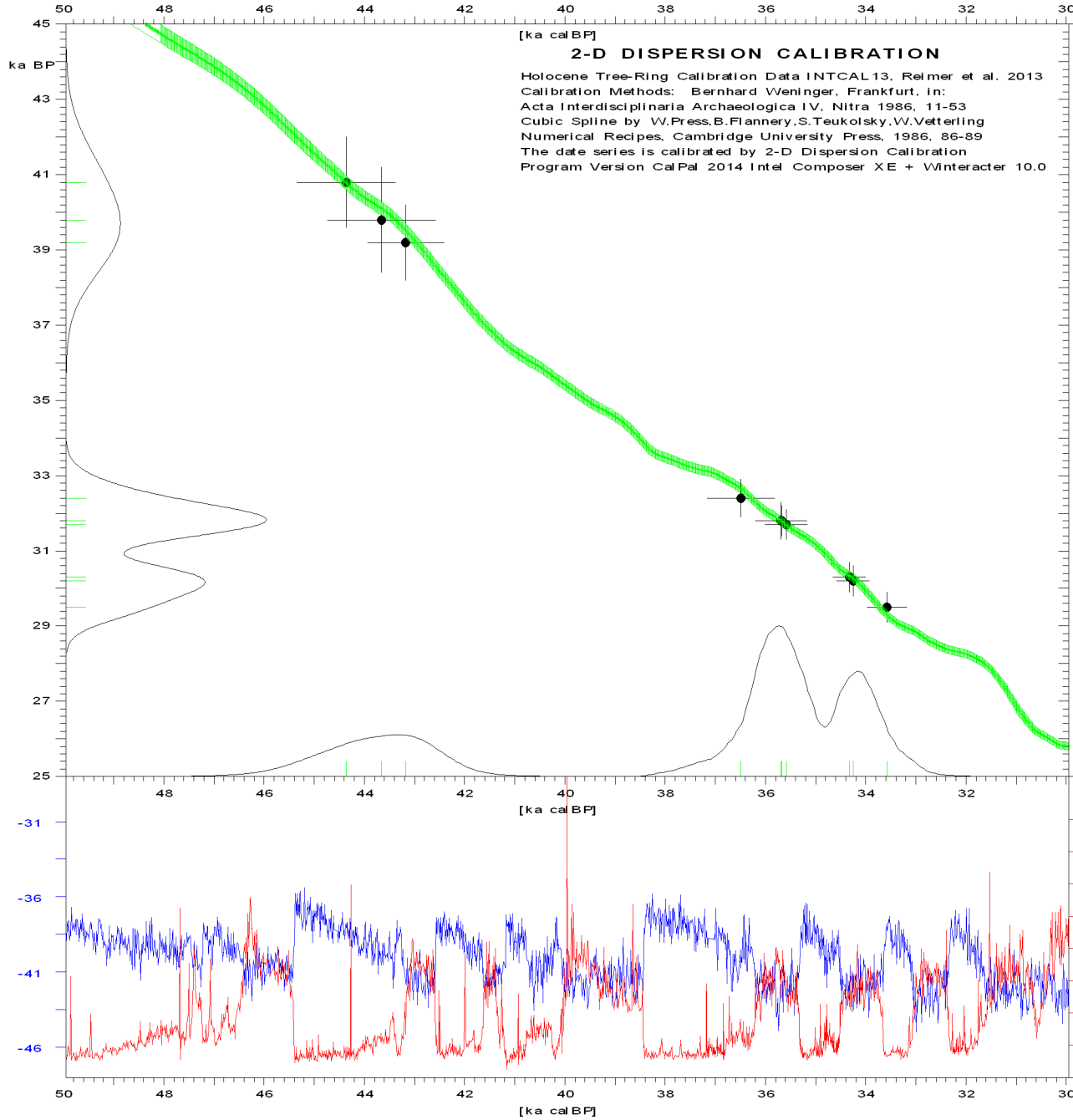
Filtrace, ultrafiltrace vzorků (ABOX – Oxford)

Datace ^{14}C (konvenční): je třeba 3-5 g čistého uhlíku; naproti tomu pro AMS stačí mikrogramy

Limit metody dnes udáván 50-60 000 let, po roce 30 000 již ale není zcela spolehlivá, problematika radiokarbonových plateau

Výsledek je v radiokarbonových rocích, BP nebo BC; BP dříve konvenčně stanoveno od roku 1950, dnes 2000 (b2k)

Potřeba kalibrace dat: Kalibrační programy (CaPal, OxCal), kalibrační sety (INTCAL13, HULU), výsledky cal BP

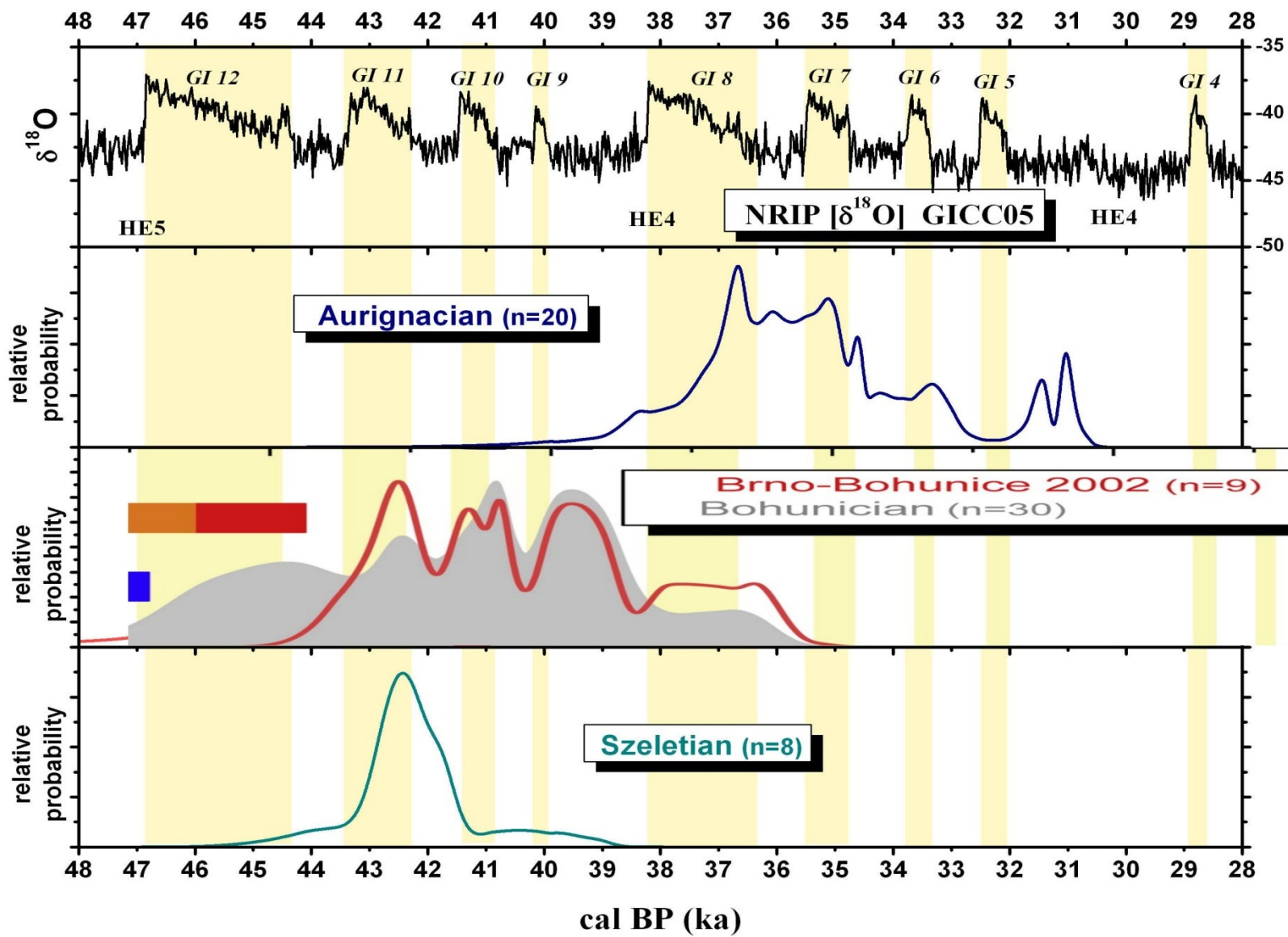
Lab.Number	Date(BP)	STD	cal BP	
Poz-51808	40800	±1200	44360	± 990
Poz-51809	31800	± 500	35690	± 510
Poz-51811	32400	± 500	36490	± 670
Poz-51812	31700	± 400	35590	± 420
Poz-51813	30200	± 400	34250	± 320
Poz-51814	30300	± 400	34330	± 320
Poz-51815	39200	±1000	43170	± 770
Poz-33108	39800	±1400	43660	±1080
Poz-37347	31800	± 400	35680	± 420
Poz-45555	29500	± 400	33580	± 390

d18O MEASUREMENTS
 Core: GISP2 Greenland

Grootes et al. 1993
 Stuiver et al. 1993
 Meese et al. 1994
 Sowers et al. 1993

File <GISP2.NEW> High Res

GISP 2 Ions: K
 Mayewski & 1997
 Taylor & 1996
 Yang & 1995
 Mayewski & 1990
 File: "Iond.txt"
 Depth: (Top+Bottom)/2
 Age: (OLD+YOUNG)/2
 Units:[ppb] and [calBP]

Ostatní radiometrické metody

- Kalcium ^{41}Ca – pouze metoda AMS, poločas 130,000 let, až do 1 mil, méně přesné, např. u kostí
- Berilium ^{10}Be – AMS, poločas rozpadu 1,500,000 let, až do 15 mil, sedimenty a led, nepřesné
- Využití radioaktivní nerovnováhy – rozpadové řady – např. uran-thorium, draslík(potaš)-argon, fluor - fosfor atd. – např. na datování sopečných sedimentů, datování sintrů atd. Až do 10 mil let

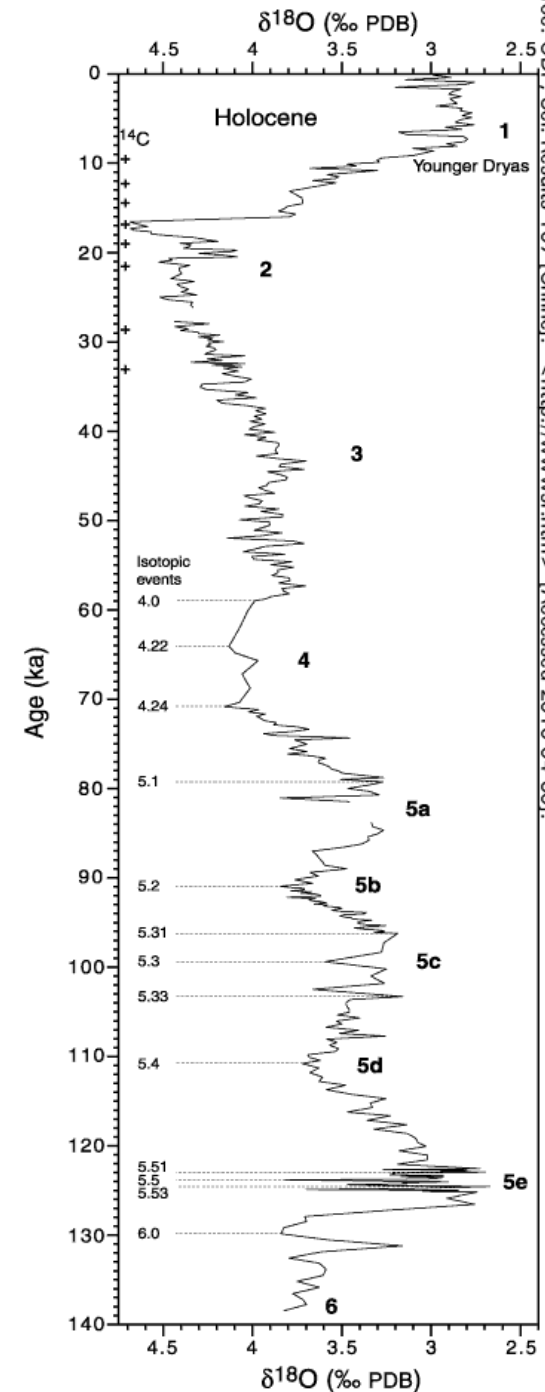
ESR, OSL, TL

- **ESL** - Electron Spin Resonance - měří se množství uranu, který se akumuluje po uložení zubu v sedimentu
- **OSL** - Optically stimulated luminescence - měří se dávka vyzářeného záření, po zakrytí před sluncem se v krystalické strukture křemene zachycují elektrony, po osvětlení se elektrony uvolní a změří se signál, Může být ovlivněna redepozicí sedimentů, což částečně eliminuje metoda „single grain“, odběr za tmy do kovových trubek.
- **TL** - spálené artefakty (SiO_2), zahřejeme a měříme emisi záření, stejný princip jako u OSL, je třeba vyříznout krychli o hraně 0,5 cm, nutné znát radioaktivitu pozadí a vlhkost sedimentu

$\Delta^{18}\text{O}$ stage

- poměr ^{18}O a ^{16}O v atmosféře kolísá vlivem teploty
- OIS stupně – oxygen isotopic stage – na základě vzorků z grónského ledovce
- MIS stupně – marine isotopic stage - na základě sedimentů z hlubokomořských vrtů

Chemické datovací metody

- Méně přesné - příliš se nepoužívají – je třeba kalibrovat
- Racemizace aminokyselin (hl. kyseliny asparagové), poměr D a L izomerů určuje stáří vzorků (změny v asymetrických osách molekul), až do 100,000 let, určováno chromatograficky
- Na základě obsahu fluoru, uranu a dusíku – nepřesné, dusík nahrazuje kolagen, až od 100.000 let
- Hydratace obsidiánu – měří se tloušťka perlitové vrstvy na obsidiánu, až do 800.000 let

Paleobotanika

- **Palynologie:** studuje množství pylových zrněk jednotlivých druhů v sedimentu, sestavuje pylová spektra, důležitá je interpretace, pyly ukazují na regionální vegetaci (V. Jankovská)
- Nejvíce pylů je v rašelině, naopak ve spraši se pyly dochovávají málo
- Pro mladý pleistocén pylové diagramy např. z Bulhar, Jablůnky, Šafárky, nebo Prahy - Podbaby

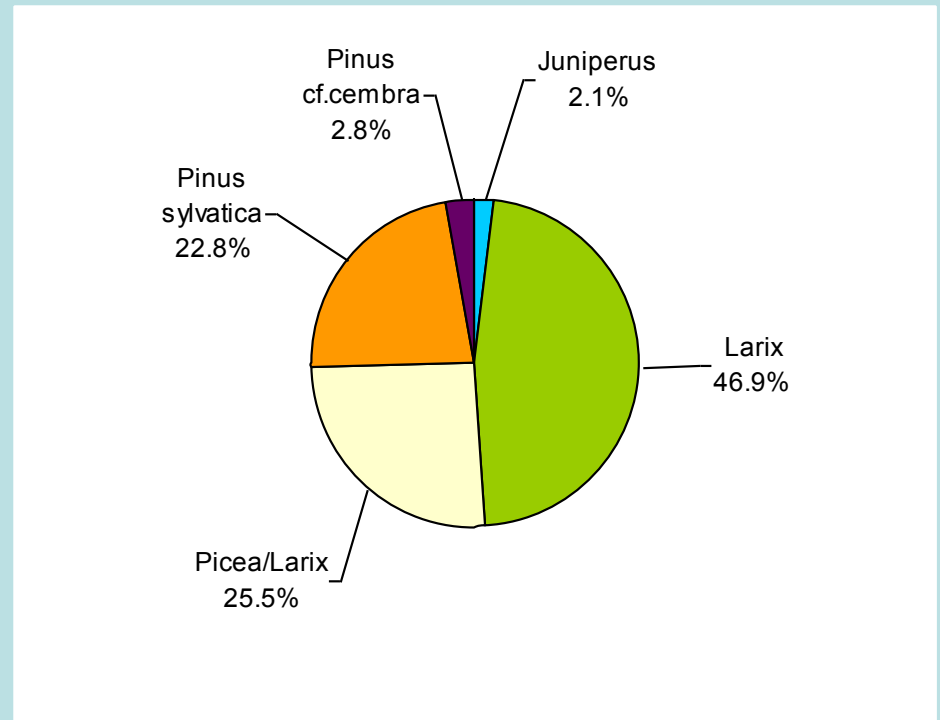

Paleobotanika

- **Analýza makrozbytků:** pozůstatky semen, skořápek oříšků. Rostlinných vláken..., nutné proplavování sedimentu na jemných sítích
- **Antrakologie:** určování druhů dřevin na základě uhlíků např. z ohnišť, určíme tak dřeviny rostoucí v blízkém okolí (J. Novák)
- **Analýza fytolitů:** fytolity – anorganické částičky z těl rostlin, podle některých z nich lze určit i druh rostliny (L. Petr)

Analýza uhlíků z Želče

- Želeč – lokalita z počátku mladého paleolitu, výzkum v roce 2010, ohniště
- Výsledky: modřín, borovice lesní, snad smrk, borovice limba, jalovec, vrba
- Interpretace: lesostep až lesotundra s ostrůvky modřínových lesů v chráněných místech

Paleontologie

- **Makrofauna** – určení přítomných druhů a kostí, MNI, patologie, tafonomie, interpretace (M. Nývltová Fišáková, R. Musil)
- **Mikrofauna** – hlodavci, obojživelníci, plazi, možnost datování vrstvy (biostratigrafie), nutné používat jemná síta – např. jeskyně (M. Ivanov)
- **Malakozoologie** – určuje schránky měkkýšů (šnekologie) – měkkýši jsou dobrými indikátory mikroklimatu (V. Ložek, Š. Hladilová)

Analýzy poměrů stabilních izotopů

- **Izotopy stroncia**

- Izotopy stroncia se dostávají do biosféry a do potravního řetězce zvětráváním podložních (krystalických a vyvřelých) hornin. Z vody jsou izotopy transportovány kořenovým systémem do listů rostlin a následně do krevního systému býložravců a následně masožravců. Sr v kostech se váže na PO_4^- místo vápníku (Ca^{2+}).
- Poměr $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ závisí na geologickém podloží. Podle izotopového složení v kostech sledovaných zvířat a lidí lze rekonstruovat migraci daného zvířete či člověka během jeho života.
- Z poměru Zn a Sr lze zjistit výživu zvířete či člověka. Více stroncia a méně zinku je u býložravců. U masožravců je poměr obrácený.

- **Izotopy kyslíku**

- Poměr izotopů kyslíku $^{18}\text{O}/^{16}\text{O}$ vypovídá o klimatu během života zvířete a vodě kterou dané zvíře či člověk pil. Izotop ^{18}O se velmi snadno váže do fosforečnanu vápenatého (tvořícího kost) a do fluoroapatitu (tvoří sklovinu zubu). Podle izotopového složení lze zjistit nejen klima v době života zvířete či člověka, tak rovněž lze zjistit migrace v raném věku.

- **Izotopy dusíku**

- Podle poměru izotopů dusíku $^{15}\text{N}/^{14}\text{N}$ lze říct zdali zvíře či člověk hladověl či ne.
- Nejvíce izotopu dusíku ^{15}N má maso a nejméně obiloviny. Z rostlin mají největší obsah dusíku luštěniny.

-

- **Izotopy uhlíku**

- Poměr izotopů uhlíku vypovídá o složení potravy. Rozlišuje tzv. C4 a C3 rostliny, tzn. rostliny, které zabudovávají během fotosyntézy izotopy uhlíku ^{13}C a ^{12}C v různém poměru do složitých cukrů. U C3 rostlin izotop uhlíku ^{13}C tvoří -22 až -30 ‰, u C4 je -9 ‰ až -16 ‰. C3 rostliny jsou u nás rostoucí stromy, ovocné stromy či rýže, C4 rostliny jsou všechny obiloviny a traviny. Podle zjištěného izotopového poměru lze zjistit čím se daný jedinec (zvíře a člověk) živil.

-

- **Izotopy síry**

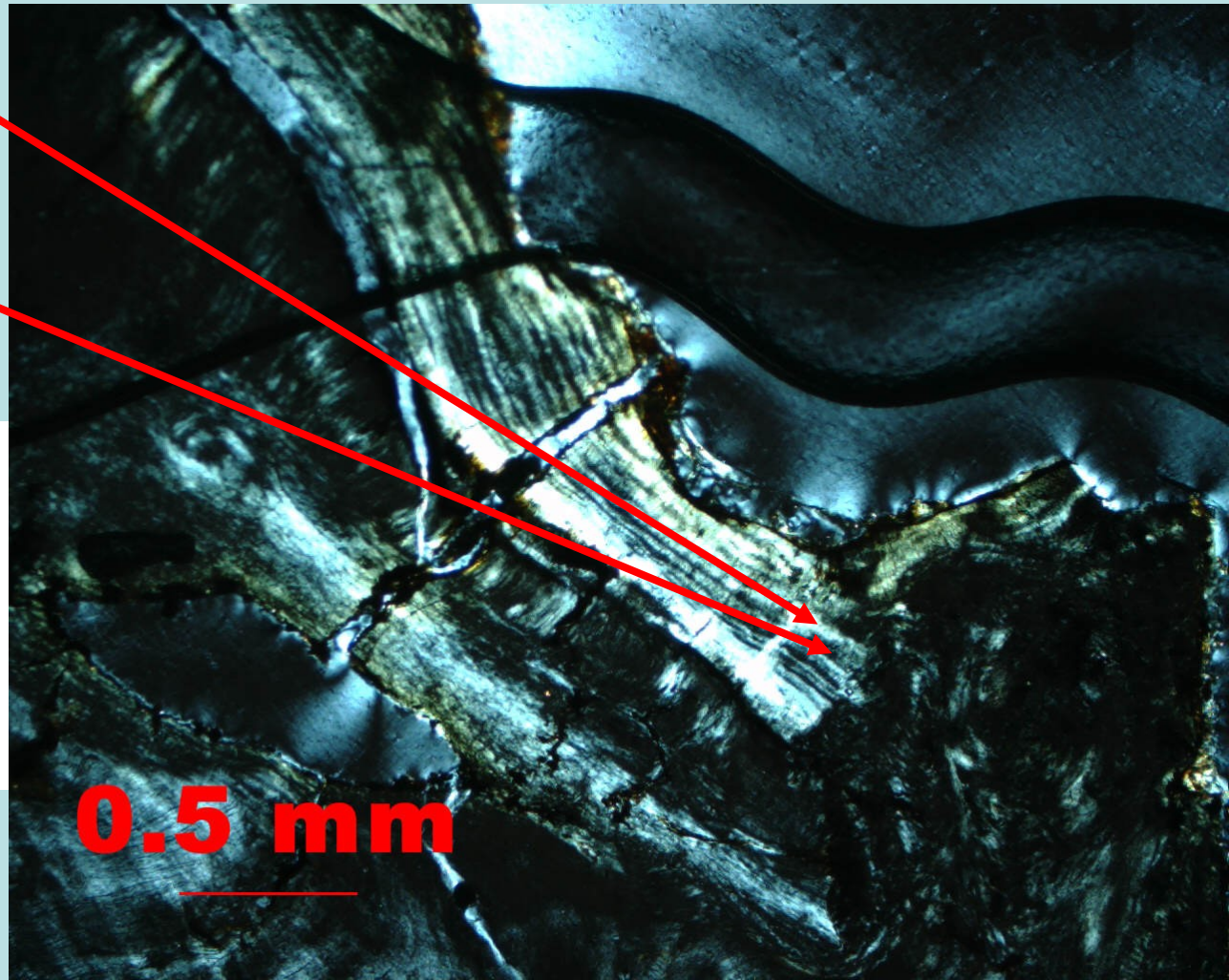
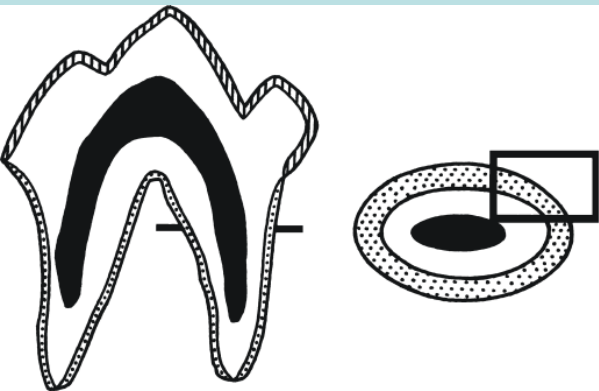
- Podle poměru izotopů $^{32}\text{S}/^{34}\text{S}$ lze zjistit nejen výživu daného jedince ale i migraci. Specifický poměr těchto dvou izotopů je odrazem geologického podloží a mikrobiologické aktivity v půdě a vodě. Velký obsah ^{34}S ukazuje na potravu bohatou na mořské živočichy.

Studium sezonality na řezech zubů

- Studuje např. M. Nývltová Fišáková, v Lipsku i na zubech lidí – nestruktivní i nedestruktivní metody
- Kořeny zubů se nařežou na tenké plátky a ty se analyzují pod polarizačním mikroskopem, lze studovat i nedestruktivně
- Podobně jako u stromů jsou letokruhy, na kořenech zubů lze rozeznat letní a zimní přírůstek, zjistíme tak dobu smrti jedince

Studium sezonality na řezech zubů

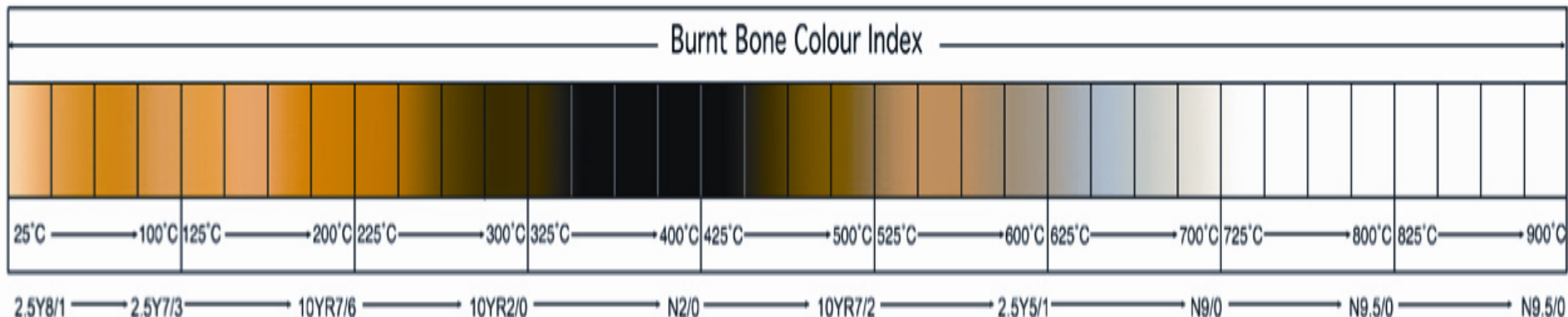
- Letní přírůstek
- Zimní přírůstek

0.5 mm

Další vybrané analýzy

- **Teplota spálení kostí** – podle barvy, IR spektroskopie, DTA křivek
- **Genetické analýzy** – příbuzenství, určení pohlaví, evoluce, domestikace, migrace...

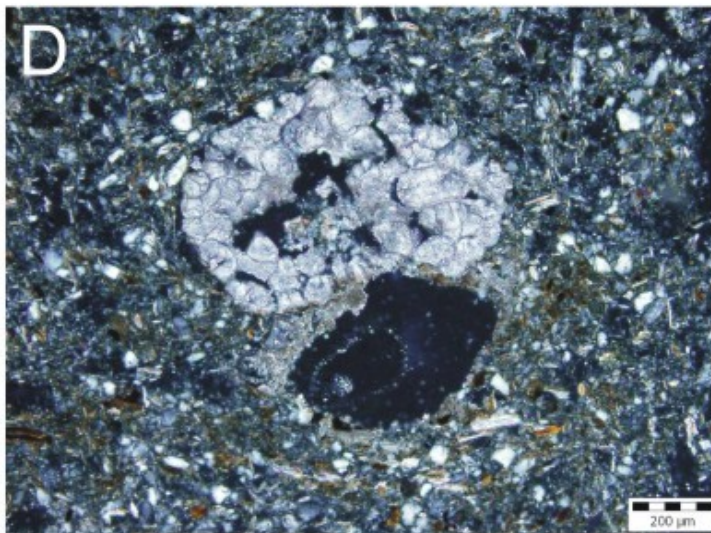
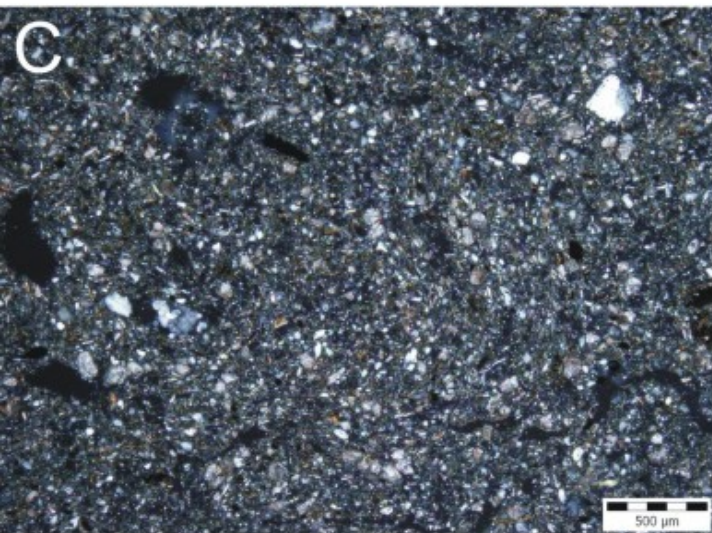
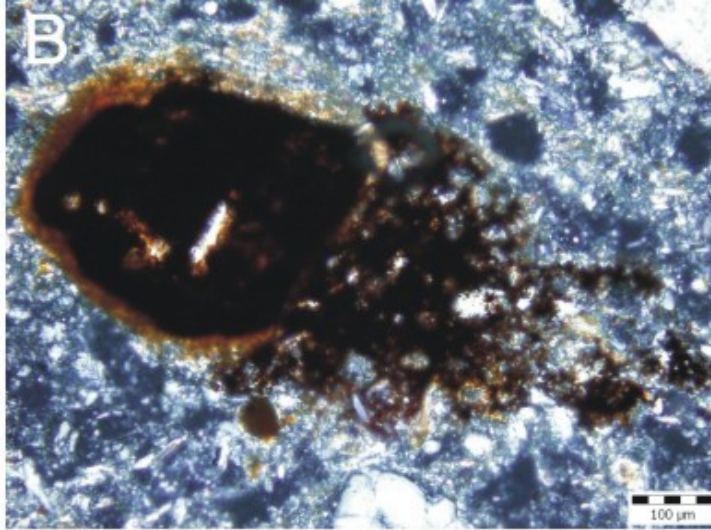
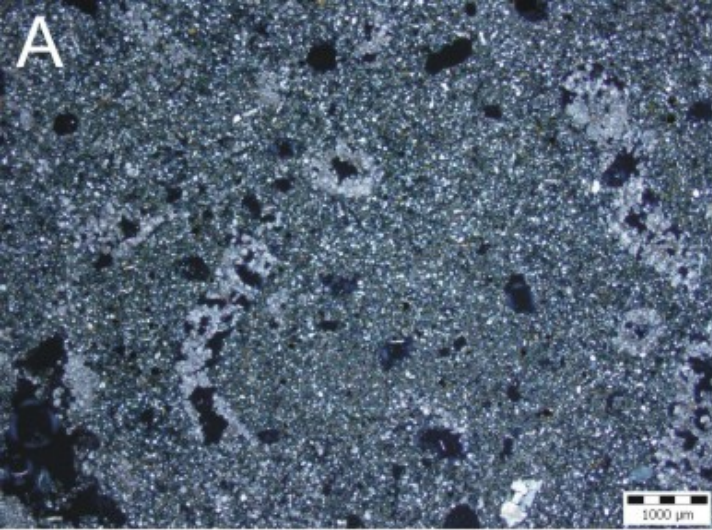
Antropologie

- Fyzická antropologie – popis a analýza lidských pozůstatků – pohlaví, rasa, tafonomie ... (M. Králík)
- Kulturní antropologie – v anglosaském světě je archeologie součástí kulturní antropologie, trochu jiná teoretická východiska a metody (M. Wilding)
- Etnologie – etnografické analogie

Geologie

- Makroskopické studium stratigrafie

- A - channel microstructure (TVA-2)
- B - redeposited and in situ pedofeature (TVA-3)
- C - bioturbation (TVA-1)
- D - two root channel infillings of different age (TVA-3)

Literatura

- **Prospekce:**

- **Gojda, M. 2000:** *Archeologie krajiny. Vývoj archetypů kulturní krajiny.* Praha.
- **Kuna, M. 2000:** Surfaře artifact studies in the Czech Republic. In: J. L. Bintliff – M. Kuna – N. Venclová (eds.): *The future of surfaře artifact survey in Europe*, 29-44, Sheffield.
- **Mlejnek, O. 2015:** *Paleolit východních svahů Dražanské vrchoviny.* Dissertationes Archaeologicae Brunenses/Pragensesque, Brno 2015.

- **Exkavace:**

- **Aitken, M. J. 1998:** *An Introduction to Optical Dating*, Oxford.
- **Dibble, H. L. – Marean, C. W. – Pherron, S. P. 2007:** The Use of Barcodes in Excavation Projects. Examples from Mossel Bay (South Africa) and Roc de Marsal (France), *The SAA archaeological record*, 7/1, 33-38.
- **McPherron, S. P. – Dibble, H. L. 2002:** *Using Computers in Archaeology: A Practical Guide*, New York.
- **Šída, P.:** *Metody terénního výzkumu a vyhodnocení paleolitických a mezolitických situací.* Ústí nad Orlicí 2012.
- **Škrdla, P. – Tostevin, G. – Nývlt, D. – Lisá, L. – Mlejnek, O. – Přichystal, A – Richter, D. 2009:** Tvarožná – Za školou. The Results of 2008 Excavation. *Přehled výzkumů* 50, 13-26.

- **Zpracování výzkumu:**

- **Neruda, P.-Nerodová, Z. (eds) 2009:** *Moravský Krumlov IV. Vícevrstevná lokalita ze středního a počátku mladého paleolitu na Moravě.* Brno.
- **Oliva, M. a kol. 2009:** *Sídliště mamutího lidu u Milovic pod Pálavou.* Brno.
- www.iabrno.cz/EUP.htm - stránky informující o výsledcích paleolitického výzkumu na AÚ Brno

Děkuji za pozornost

